

وحدت و تنوع در حقوق خاور نزدیک باستان*

حسین بادامچی

(دانشگاه جان هاپکینز - آمریکا)

مقدمه

قانون نامه های خاور نزدیک باستانی سبک ادبی خاصی دارند که در این سبک وجود سنتی مشترک آشکار است. تا امروزه سند اصلی از قانون نامه های خط میخی و کتاب مقدس به دست آمده است که از نظر مضمون و محتوی، نحوه بیان و تعاریف حقوقی همانندیهای بسیار دارند.

مهمترین قانون نامه ها به قرار زیر است:

- ۱- قانون اور-نمو: متعلق به شهر اور در بین النهرین جنوبی به زبان سومری نگاشته شده و تاریخ آن حدود ۲۱۰۰ ق م است.
- ۲- قانون لیپیت - ایشار: متعلق به شهر ایشین در بین النهرین جنوبی به زبان سومری نگاشته شده و تاریخ آن ۱۹۳۰ ق م است.
- ۳- قانون اشنونا: متعلق به شهر اشنونا در بابل شمالی به زبان اکدی نوشته شده و تاریخ آن حدود ۱۷۷۰ ق م است.
- ۴- قانون حمورابی: از شهر بابل یا احتمالاً سبیر به زبان اکدی نوشته شده و تاریخ آن حدود ۱۷۵۰ ق م است.
- ۵- قانون آشوری: متعلق به زمان نیگلت - پیلسر اول (اواخر قرن ۱۲ ق م) به گویش آشوری زبان اکدی.
- ۶- قوانین هیتی ها: به زبان هیتی و متعلق به قرن ۱۳ ق م است.
- ۷- قوانین بابلی جدید: از قرن ۶ ق م این مجموعه لوحه ای کوچک است که احتمالاً از روی مجموعه بزرگتری نسخه برداری شده است.

- ۸- قانون نامه عهد (سفر خروج باب ۲۱ آیه ۱ الی باب ۲۲ آیه ۱۶). احتمالاً متعلق به اوایل هزاره اول ق م است.
- ۹- قانون نامه سفر تثبیه (در سفر تثبیه باب ۲۱ آیه ۱ الی باب ۲۵ آیه ۱۶). احتمالاً متعلق به قرن هفتم ق م است.

ویژگی های مشترک

تمام این قانون نامه ها ویژگی های مشترکی دارند که به روشنی نشان می دهد تمامی آنها به سبک ادبی خاصی تعلق دارند، این ویژگی های مشترک عبارتند از:

۱- مضمون و محتوی (Content)

مضمون قانون نامه ها مجموعه ای از مقررات حقوقی است که موضوع این مقررات مسائل روزمره حقوق غیر مذهبی (non sacral law) است. یعنی به حل و فصل اختلافات ناشی از جرم، قرار دارد و مانند اینها می پردازند.

برای نمونه به ماده ۴۲ حمورابی اشاره می کنیم:

((اگر کسی مزرعه ای را برای کشاورزی اجاره کند اما در مزرعه به کشت محصول نپردازد، آنها باید ثابت کنند که مستاجر کار لازم را بر روی مزرعه انجام نداده است و مستاجر باید به مالک مزرعه بنابر محصول مزرعه مجاور غله پرداخت کند.))

موضوع این ماده قرارداد اجاره است. مستاجر می بایست فرضاً نصف محصول را به مالک می پرداخت. اما چون به تعهد عمل نکرده و محصول در مزرعه به عمل نیاورده است برای پیدا کردن سهم مالک که در واقع اجاره بهای ملک اوست به محصول مزرعه مجاور رجوع می شود. مساله چگونگی جبران خسارت در مسائل کشاورزی در دیگر قانون نامه ها (برای نمونه اور - نمو ماده ۳۰ - ۳۲ و لیبیت ایشنار ماده ۸) نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

قانون نامه ها حقوق اشخاص را از لحاظ اموال احوال شخصیه (Status) و از نظر مقررات آیین دادرسی مشخص می کنند.

یک مسئله راجع به احوال شخصیه را در ماده ۲۷ اشوننا می خوانیم:

((اگر کسی با دختر شخص دیگری بدون رضایت پدر و مادر دختر ازدواج کند به علاوه مراسم و قرارداد ازدواج با پدر و مادر او منعقد نکند حتی اگر آن دختر یک سال در خانه او زندگی کند همسر او محسوب نمی شود.))
به طور کلی موضوع قانون نامه ها هنجارهایی است که ضمانت اجرای ذاتاً اجتماعی دارند نه الهی.

قانون نامه های کتاب مقدس وضعیت پیچیده تری دارند زیرا شکل قانون نامه ها عوض شده است. قانون نامه اصلی به سیاق ادبی متفاوتی یعنی به سیاق تاریخ نگاری دینی منتقل شده است و با مطالبی از نوع متفاوت آمیخته گردیده است؛ از این رو در قوانین کتاب مقدس (Biblical) دستورهای اخلاقی، هنجارهای بدون ضمانت اجرا، یا هنجارهای دارای ضمانت اجرای الهی یا دینی و داستان و حکایت مشاهده می شود.

اما این مطالب را می توان به راحتی از مسائل ناب حقوقی که قانون نامه اصلی را شکل می دادند جدا کرد.

۲- مقررات بصورت موردی بیان شده است نه در شکل قاعده های کلی (Casuistic)

موردی یعنی مبتنی بر مورد (Case) یا واقعه خاص. قانون به صورت مجموعه ای از مقررات فردی و خاص (individual) بیان شده است که اوضاع و احوال هر مورد به صورت جمله های شرطی و فرضی در مقدمه مطرح گردیده است و به دنبال مقدمه، پاسخ حقوقی مناسب در آن مساله خاص در قسمت نتیجه یا جواب شرط می آید. برای نمونه به ماده (قانون نامه اور - نمو اشاره می کنیم:

(شرط) مقدمه : اگر کسی مرتکب قتل شود،

(جواب شرط) نتیجه : آنها آن شخص را خواهند کشت.

همین گونه ماده ۱۴ قانون حمورابی

مقدمه : اگر کسی فرزند صغیر شخص دیگری را بر باید.

نتیجه : او کشته خواهد شد.

در موارد معدودی دو شیوه دیگر برای بیان قانون به کار رفته است:

الف) جمله امری، (apodictic command) برای نمونه ماده ۱۵ اشوننا: یک تاجر یا زن مهمان خانه دار نباید از یک کنیز یا غلام نقره... یا هر چیزی دیگری را دریافت کند. موارد دیگر در قانون اشوننا موارد ۱۶، ۵۱ و ۵۲ وجود دارد. در قانون حمورابی به مواد ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹ و ۴۰ بنگرید.

ب) نحوه بیان موصولی (relative formulation) برای نمونه ماده ۱۲ قانون اشوننا را می خوانیم:

((کسی که در مزرعه یک فرد عادی (مشکنوم) در میان خرمن محصول به هنگام روز دستگیر شود ۱۰ شکل نمره خواهد پرداخت، کسی که شب هنگام در میان محصول دستگیر شود، خواهد مرد زنده نخواهد ماند. حتی در این موارد رویکرد قانون رویکرد موردی است.))

مساله دیگری که بسیار مهم است نبودن دو ویژگی مهم در تمام این قانون نامه ها است: تقسیم به مقولات انتزاعی حقوقی و تعریف مفاهیم حقوقی در هیچ یک از قانون نامه های مورد بحث وجود ندارد. تقسیم و تعریف، دو ویژگی بسیار مهمه نظام های حقوقی دوره کلاسیک و دوره مدرن هستند. دوره کلاسیک حقوق از قرن ۵ ق م الی قرن ۱۷ میلادی. دوره مدرن حقوق از قرن ۱۷ تا کنون.

نمونه، تعریف حقوقی را در ماده ۵۵ قانون مدنی می خوانیم:

((وقف عبارت است از این که عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود.)) و یا ماده ۳۳۸: بیع عبارت است از تملیک عین به عوض معلوم. و نمونه، تقسیم را در ماده ۱۱ قانون مدنی ملاحظه می کنیم: ((اموال بر دو قسم است: منقول و غیر منقول.)) برخی از محققان بر اساس منطوق تکامل حقوق را به سه دسته تقسیم کرده اند: ۱- حقوق باستان، ۲- حقوق کلاسیک، ۳- حقوق جدید.

۳- ماهیت

قانون نامه های خاور نزدیک باستان به معنای جدید، قانون گذاری نبودند. هر چند ممکن است استفاده های گوناگون جنبی، مانند تبلیغ سیاسی، داشته اند اما در ابتدا رساله های عملی بودند که به جای تعیین و تجویز قانون را توصیف می کردند. مدارس نویسندگی خط میخی، دانشگاه های خاور نزدیک باستان بودند، در محدوده آن مدارس صرفاً هنر نگارش خط میخی تعلیم نمی شد بلکه تحقیق علمی در رشته هایی چون پزشکی ریاضیات، غیب گویی و حقوق دنبال می گردید.

بنابراین نامگذاری قانون نامه های مورد بحث به کد (Code) اصحیح نیست. زیرا ویژگی ضروری کد جامعیت داشتن است. لااقل به طور نظری جامعیت داشتن برای کد ضروری است هر چند در عمل ممکن نشود. اندیشه ای که نخستین بار موجب پدید آمدن کد گردید به دنبال آن بود که کلیه قوانین موجود در یک مجلد گرد آید تا رجوع به آن قوانین آسان باشد و مردم به حقوق خویش آگاه گردند. این اندیشه در زمان انقلاب کبیر فرانسه رایج بود و به تدوین کدهای ناپلئون منجر گردید (بل، ۱۹۹۸: ۲۵-۲۲). به علاوه، مندرجات قانون نامه ها قانون نیست. قانون قاعده حقوقی الزام آوری است که رعایت آن از طرف دولت تضمین شده است (کاتوزیان، ۱۳۷۵: ۵۰). اما در اسناد فراوانی که از بایگانی محاکم بین النهرین به دست آمده است هیچ ارجاعی به مواد قانون نامه ها مشاهده نشده است. از این گذشته ناهماهنگی و تعارضات فراوان بین اسناد رویه علمی و مواد قانون نامه ها مشاهده گردیده است. همگی این شواهد حاکی از حجیت نداشتن نص قانون نامه های مورد بحث است (برای بحث مفصل درباره ماهیت قانون نامه های بین النهرین بنگرید به: بادامچی ۱۳۸۲).

۴- روش علمی

روش علمی بین النهرین برای مطالعه حقوق به شیوه ذیل بود. حکمی را که در پرونده ای حقوقی صادر شده بود بر می گرفتند. از تمام جزئیات خارجی جدا می کردند. به نحوی که تنها سابقه قضایی (Precedent) باقی می ماند. سپس آن را به شکل فرضیه ای در می آوردند که معمولاً به سبک موردی (با مقدمه و نتیجه) بیان می گردید. برای نمونه، ((اگر کسی به زنی که نامزد شده اما هنوز ازدواج نکرده عفا تجاوز کند...)) و به دنبال این مقدمه حکم قابل اجرا در آن مورد آورده می شد. سپس مورد را با در نظر گرفتن دیگر حالت های ممکن بسط و تفصیل می دادند - اگر زن ازدواج کرده بود، اگر وی رضایت داشت، اگر او ناراضی بود اما قادر به استمداد نبود - بدین ترتیب یک مساله، حقوقی با چندین حالت ساخته می شد که از طریق آن اصول حقوقی تعین می شد. اگر چه این آموزش به طور صریح نبود.

شاید حداقل نشانه ای از انتقال یکی از تصمیم های حمورابی به قانون نامه در دست باشد. این جا متن نامه ای را می آوریم که حمورابی به دو مقام اداری نوشته و متن آن محفوظ مانده است: ((لطفا آقای سین آنا - دمرو - لپانیس، ... پسر منی نوم، ... را که دشمن اسیر کرده است، باز پس بخر. برای این منظور به تاجری که او را (بعد از پرداخت فدیة) از نزد اسیر کنندگانش باز آورده است، مبلغ ده شکل نقره (حدود ۸۰ گرم، قیمت معمول برای خرید یک برده در آن زمان) از خزانه معبد (شهرش، یعنی معبد) خدای سین برگیر و تحویل بده.)) به نظر می رسد این تصمیم واقعا در قانون نامه جایی یافته است اینک آن چه ماده ۳۲ می گوید: ((اگر تاجری در خارج از کشورش فدیة سربازی را که طی عملیات جنگی سلطنتی به اسارت رفته بود، پرداخته و او را به شهرش باز آورده است و اگر در خانه آن سرباز به قدر کافی برای پرداخت فدیة (دارایی) هست، او خود آن را پرداخت خواهد کرد، اگر برای پرداخت فدیة به قدر کافی نیست، با برگرفتن از خزانه معبد شهرش او بازخرد خواهد شد و اگر در معبد شهرش به قدر کافی برای بازخرد او دارایی نیست، دربار او را باز پس می خرد.)) اگر تمام اسناد دوران طولانی حکومت حمورابی حفظ شده بود، بی شک می توانستیم در آنها ریشه و منبع شماری از احکام گرد آمده در قانون نامه را بیابیم.

نهایتا سنتی از مسائل حقوقی علمی و قدیمی به وجود آمد که می توانست به منظور نگارش قانون نامه ای مکتوب استفاده شود. هر قانون نامه صرفا بخش کوچکی از آن قانون شفاهی را در برداشت، عموما تنها یک یا دو جنبه از مسائل حقوقی قدیمی (همراه با قسمت هایی از احکام غیر عملی مثلا احکام سال تعطیل در فقه یهود و بخشهایی از دیگر منابع حقوقی همچون فرمان های سلطنتی) را انتخاب و ثبت می کرد.

تعریف سال تعطیل (Sabbatical year): سال هفتم در هر هفت سال که بنی اسرائیل کشت زمین را تعطیل و بردگان را آزاد می کردند. این حکم به روشنی آرمانی و غیر عملی است.

نتیجه گیری

همچنان که مدارس نویسندگی خط میخی از بین النهرین به سراسر خاور نزدیک باستان گسترش یافت، سنت علمی بین النهرین نیز هم در جنبه های کتبی و شفاهی، در آکادمیهای محلی اقتباس شد. قانون نامه هایی به شیوه قوانین بین النهرین، به همان سبک موردی تالیف شد که تا اندازه ای از آن سنت علمی مسائل حقوقی استفاده می کرد و تا اندازه ای نیز از احکام محلی که به همان طریق گسترش یافته بود، بهره می برد. مخصوصا در حوزه حقوق جزا سهم بزرگ مطالب، متعلق به همان سنت علمی مسائل حقوقی مشترک است، هر چند که این امر در نگاه اول آشکار نیست. زیرا جنبه های متفاوت آن مسائل چند وجهی در قانون نامه های مختلف گنجانده شده است. با این حال با ترکیب کردن مقررات مشابه و غیر مشابه قانون نامه های گوناگون گاهی اوقات می توان آن مساله علمی اصلی را که در پس آن ها نهفته، بازسازی کرد. وقتی که این فرآیند بازسازی انجام شود نتیجه حاصل همیشه حقوق خط میخی یک پارچه نیست. موارد اختلاف میان نظامهای حقوقی را می توان در مقررات راجع به جنبه های خاص هر مساله مشاهده کرد (برای ملاحظه چند نمونه بازسازی مسائل مشترک بنگرید به مرجع ۲ و ۴ در کتابنامه همین مقاله).

یادداشت

* نگارنده لازم می داند از راهنمایی ارزشمند استاد دکتر افتخار جهرمی تشکر کند.

کتابنامه

۱. بادامچی، حسین، ۱۳۸۲. آغاز قانون گذاری (تاریخ حقوق بین النهرین باستان). طرح نو.
۲. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۷۵. مقدمه علم حقوق. ص ۵۰. تهران.

- Levy, ed . 2000 . La Codification Des Lois Dans L Antiquite . Paris , De Boccard .
- Westbrook . Raymond. 1988a . "The Nature and Origins of the Twelve Tables" . Zeitschrift Der Savigny - Stiftung - Für Rechtsgeschichte .pp . 74 - 121 .
- _____ . 1988 b . Studies in Biblical and Cuneiform law . Paris .
- _____ . 1989 . " Cuneiform Law Codes and the Origins of Legislation" . ZA .
- Roth . Martha T. 1997. Law Collections form Mesopotamia and Asia Minor . Atlanta : Scholars Press .
- Szlechter . Emile . 1957. "Les anciennes Codifications en Mesopotamie" . RIDA . . 3e Ser. 4 . p . 72 ets .
- Yaron . 1988. The Laws of Eshnunna . Leiden : Brill .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی